

Náčelnictví, nebo stát? Několik poznámek k článku Jiřího Macháčka o charakteru Velké Moravy

David Kalhous

Diskusní příspěvek upozorňuje na některé slabiny studie Jiřího Macháčka k charakteru mocenského uspořádání Velké Moravy, a to jak po stránce metodologické a metodické, tak po stránce faktické.

Velká Morava – 9. století – náčelnictví – stát – elita – moc

Chiefdom or state? Several notes on Jiří Macháček's article on the nature of power in Great Moravia. The discussion paper highlights certain methodological and methodical weaknesses in Jiří Macháček's article on the possible nature of the power arrangement in Great Moravia.

Great Moravia – the ninth century – chiefdom – state – elite – power

Jiří Macháček nikdy neváhal vstoupit na nejistou půdu debat o charakteru raně středověké státnosti. Je také pravda, že s jeho posledním, rozsahem nevelkým, avšak závažným příspěvkem sice nemusíme věcně souhlasit, představuje nicméně sympatické vybidnutí k diskusi pro svůj věcný a analytický charakter a zřetelné kladení si otázek. Jinými slovy: místo vzletných frází o státu zářícím zlatem Macháček jasně vymezuje, na základě jakých kritérií bychom mohli uvažovat o Velké Moravě jako o státu, aby se následně pokusil porovnat takto vymezený ideální typ s našimi vědomostmi o Velké Moravě. Jiří Macháček upozorňuje zejména na nejednotnost moravské církve, na omezení knížete hlasem velmožů, chybějící mincovní systém a na ekonomiku, založenou převážně na redistribuci bohatství, a nikoli na trhu (*Macháček 2012, 778–780*). Spolu s bimodálním sídlištním modelem to Macháček považuje za jednoznačný důkaz, že Velkou Moravu bychom měli charakterizovat spíše jako „cyklické náčelnictví“.

Autorův přístup můžeme kritizovat v několika rovinách. Jednak v rovině metodologické upozorníme na faktory, které jeho ideální typ pomíjejí, byť by je zohledňovat měl, jednak poukážeme na ty prvky, jež sice Macháček vymezil, ale jejichž aplikace vede ke sporným řešením. A konečně je třeba v rovině samotné metody podrobit kritice některá jeho konkrétní tvrzení.

Nejprve se obraťme k fenoménům, které autor pomíjí. Byť v textu odkazuje k textu *Waltera Pohla (2006)*, který se, pomineme-li tradiční historické disciplíny, pohybuje na pomezí antropologie, sociologie a psychologie, nakonec v Macháčkově příspěvku zcela převládá ekonomické vidění problému, tedy otázka redistribuce a sídlištní struktury. Stát však existuje v první řadě – řečeno metaforicky – v hlavách lidí, zejména pokud o něm chceme uvažovat jako o společném rámci jednání a komunikace různých společenských a mocenských skupin na daném území. Bylo by tedy jistě vhodné tázat se, jak se stát mohl zpřítomňovat v raném středověku (obraz společných dějin, sdílení světcí apod.), zda můžeme tyto jevy doložit i na Velké Moravě a kdo byl případně tvůrcem a kdo adresátem státní ideologie, případně zda jsme schopni doložit vliv ideologie na formování lokálních identit. V případě Velké Moravy by odpověď nejspíše byla negativní, což nás ale nezabavuje nutností kráčet i tímto směrem.

Jako problematičtější se mi jeví i snaha v kontextu úvah o mocenském charakteru Velké Moravy klást redistribuci a trh proti sobě, už jenom proto, že i trh je formou redistribuce, byť motivovanou pouze ekonomickým prospěchem zúčastněných stran. Ačkoli je zřejmé, že mezi oběma způsoby redistribuce je podstatný rozdíl, zůstává otázkou, zda právě rozdílné způsoby rozdělování bohatství jsou vhodnými, respektive dostatečně nosnými faktory rozdílného uspořádání společnosti, zejména pak z mocenského hlediska. Vycházím zejména z toho, že důležitou charakteristikou moderního státu je schopnost vybírat daně na určitém území a ty následně redistribuovat, ačkoli nikdo nepopírá

stejně nezastupitelnou úlohu trhu v rámci moderní společnosti; (mocensky motivované) redistribuční struktury samozřejmě mohou fungovat i parazitně. Není to tedy trh, respektive redistribuce, jež do sebe oddělují stát a méně komplexní formy společenského uspořádání, jako spíše forma redistribučních mechanismů a zejména jejich pravidelnost. Avšak i zde ještě dlouho do raného novověku přežívají v rámci vznikajících moderních států mnohé „archaické“ prvky – jak jinak lze systémově uchopit dary různým milčům na dvorech absolutistických panovníků než v jazyce *Marcela Mousse (1999)*? Mezi pozicí raně středověkého a novověkého vládce je nanejvýš důležitý rozdíl v tom, jakou roli tato skupina oblíbenců hraje ve správě daného území ve vztahu k ostatním mocenským nástrojům. Zmínky o „trhu Moravanů“ navíc naznačují, že alespoň nějakou roli trh hrál i na Moravě 9. století. Podobně existenci mechanismů pravidelného výběru dávek naznačuje zlomek listu markrabího Ariba, jež se zmiňuje o platech odváděných Frankům nejspíše v dobytku. Ačkoli i zde stojíme před mnoha dalšími interpretačními možnostmi, prameny naznačují, že (mocensky motivovaná) redistribuce a trh mohly existovat paralelně a v některých případech (cla) nemohly redistribuční mechanismy začít fungovat, aniž by do hry vstoupil trh. Míru důležitosti obou redistribučních mechanismů jsme s to posoudit jen obtížně. Ta je ale klíčová, pokud se nemáme pohybovat pouze na rovině teorie.

Otázkou také zůstává, zda tak komplexní jevy, jako je sociální či mocenská struktura, lze postihnout pouze s využitím archeologických pramenů. Pokud přijmeme, že to možné je, vyvstává problém spolupráce archeologie s dalšími vědními disciplínami, ať již s etnografií/antropologií, nebo s historií, které by jí případně mohly pomoci s řešením těchto komplexních otázek. Jeví se mi totiž stále jako metodicky nejčistší řešení to, jež před více než půl stoletím nastínil *František Graus (1951, 251)*. Navrhl totiž, aby archeologové, budou-li uvažovat o společenských jevech, nejprve vysledovali typické znaky těchto jevů v obdobích, kdy lze svědectví hmotných pramenů a archeologických situací konfrontovat se znalostmi získanými prostřednictvím studia dostatečného množství písemných pramenů. Až pak doporučoval přenášet získané modely na situace starší. Jeho návrh však zůstal oslyšen. Z hlediska množství a charakteru archeologických pramenů by snad bylo ještě vhodnější jejich výpověď ověřovat na situacích zcela moderních – kilometry územně koncentrovaných archiválií z 19.–20. století mají svým rozsahem a charakterem ke stovkám beden náležů podstatně blíže než roztroušené zprávy raně středověkých pramenů, které pro svou izolovanost archeologickým situacím a artefaktům 9.–10. století jen sotva mohou klást valný odpor, a tím je i korigovat. Otázkou by pak bylo, jak by se archeologicky projevil např. model *Iva Možného (2009)*, který upozornil, že většina továren v Československu byla *de facto* privatizována svým vedením již před r. 1989 – zdánlivě banální zjištění by bylo obtížné odhalit i se znalostí právní dokumentace, neboť továrny a další provozy i nadále zůstávaly „státní“. Totéž platí – přeneseme-li se zpět na řádky Macháčkova textu – i o problému vlastnictví a držby. *Timothy Earle (2000)* sice navrhl, jak archeologicky rozeznat „vlastnictví“, avšak bez svědectví písemných pramenů dokumentujících sociální praxi bych v jeho dokladech viděl jen záruku rozeznání nějakého speciálního vztahu k určitému majetku, jež mohl získat mnoho právních forem, které s sebou pochopitelně nesly další společenské konsekvence. V tomto smyslu ostatně uvažoval i sám *Earle (2000, 45–48)*. Chybějící archeologické doklady rozčlenění a ohraničení půdy ad., totiž mohou stejně dobře znamenat jak společné vlastnictví, tak možnost, že hranice byly vymezeny takovým způsobem, že se dnes archeologicky zjistit nedají. Jinými slovy: tuto diskusi lze – podobně jako diskuse mezi archeology a historiky v 50. letech 20. století uchopit i jako střet mezi konceptem, který uvažuje o společnostech jako o relativně pevně segmentovaných a jasně vymezených jevech, kdy nalezení jednoho prvku dovoluje hned domýšlet další prvky podle chybějících okrajů, a konceptem, který počítá s tím, že různé fenomény mohou snadno fungovat v rámci mnoha společenských organizmů a bez empirických dokladů většiny „stavebních dílů“ s nimi nelze počítat. Proti sobě stojí metafory jedinečné mozaiky (stanovení modelu) a variabilní stavebnice (mapování trosek). Metafora stavebnice mi připadá vhodnější.

K podobnému výsledku dospějeme i za situace, kdy začneme z jiného konce – etnografické modely a ideálně typické konstrukce byly většinou vymezeny s využitím značného množství dat. Značné množství informací skýtají i písemné prameny k dějinám Anglie v anglosaské době, některých raně středověkých států Itálie nebo francké říše, kde badatel může konfrontovat archeologická

zkoumání někdy i se stovkami územně a časově koncentrovaných listin. Zároveň bohaté množství informací o tom, jak si tehdejší společnost představovala sama sebe, skýtá i tehdejší básnictví, případně další typy narativních pramenů. To platí i o blízkovýchodních raných městských státech a monarchiích. Tak obsáhlý korpus pramenů u nás ale až do 13., možná dokonce do 14. století zcela chybí. Slabinou je v případě Velké Moravy zpracování samotných archeologických pramenů – pomineme-li notorické nářky nad mírou zpracovanosti výzkumu velkomoravských hradů (platí to ovšem i o hradech přemyslovské doby), nesmíme zapomenout, že i v případě zpracování těchto obrovských souborů dat budeme mít k ruce znalosti jen o velmi úzkém segmentu moravské společnosti. „Venkov“ nám zatím uniká a pozornost se k němu obrací jenom pozvolna. Za těchto okolností je pak nanejvýš sporné, zda se pouze s pomocí archeologických pramenů vůbec pouštět do spekulací nad společensko-mocenským uspořádáním sledovaného prostoru.

Konečně lze Macháčekově článku vytknout i nedostatky v rovině konkrétních závěrů. Pokud uvěříme zprávě *Fuldských letopisů*, jež zmiňuje, že si vzbouřivší se Moravané vybrali nového knížete, a to z přízně Rastislavovy a Svatoplukovy, těžko budeme moci tvrdit, že se na Moravě knížecí moc ještě nevázala na dynastii. Skutečnost, že snad neexistoval „následnický řád“ a nároky dynastie se střetávaly s volbou, platí pro většinu raně středověkých evropských monarchií včetně francké říše a nemůže sloužit jako argument pro nepevnost mocenské struktury knížectví Moravanů (srov. *Macháček 2012, 779*; *Annales Fuldenses* k r. 871: *Kurze ed. 1891, s. 73*). I když je nutné s autorem souhlasit v tom, že křesťanství na Velké Moravě stabilizování nebylo, snaha prostřednictvím připomenutí sporů mezi různými proudy velkomoravského duchovenstva zpochybnit převahu křesťanského diskursu by znamenala, že bychom museli z řady středověkých států vyškrtnout např. Byzanc; stejně tak by přítomnost různých pohanských reliktiů měla bránit i uznání většiny tehdejších evropských království jako stabilních útvarů (srov. *Macháček 2012, 779*). Konečně Jiří Macháček upozorňuje, že knížata Moravanů byla vázána konsenzem elit a považuje to za další argument, proč nehovořit o státu (*Macháček 2012, 778–779*). Ani tento jev nelze považovat za specifikum Velké Moravy, neboť moc každého středověkého panovníka byla omezena potřebou získávat souhlas elit. Vycházelo to z logiky situace, kdy neexistoval nezávislý vládní aparát a ekonomické, mocenské, a jiné elity splyvaly v jedno a panovník je nemohl obejít. Ostatně to souvisí i s tím, že tehdejší ideální panovník byl představován jako muž, který vládne v souladu s „radou a pomocí“ elit. Museli bychom pak opět připustit, že žádná z raně středověkých monarchií státem nebyla. Ostatně v žádné raně středověké monarchii panovníci nerozhodovali autonomně, vždy byli z logiky věci odkázáni na spolupráci s lokálními elitami, protože svůj úřednický aparát v moderním slova smyslu si začali budovat až angličtí a francouzští králové někdy od 13. století. Jazyk „úřadů“ a společného usilování o spásu poddaných byl jenom hrou svého druhu zajišťující oběma stranám legitimitu a sjednocující je ve jménu sdílené ideologie. Nelze tedy ani nutnost spolupráce knížat a lokálních elit považovat za argument proti „státnosti“ Velké Moravy (*Macháček 2012, 779*).

I když pochopitelně nehodlám přečeňovat „státní“ charakter Velké Moravy a podčeňovat ekonomický rozměr její krize, rád bych upozornil, že její zánik spadá vjedno s vnitrodynastickým konfliktem mezi syny Svatoplukovými. Vzhledem k tomu, že panovníci v raném středověku sehrávali významnou roli garantů „důvěry“ a příjemců „věrnosti“, jejichž existence usnadňovala elitám společné jednání, přítomnost dvou soupeřících center musela vyvolat nutně konflikty loajaliti, jak je známe např. z doby vlády Ludvíka Pobožného (*Goldberg 1995*). Ty obvykle vedly k rozštěpení elit, a tím i k hluboké politické krizi, neboť nejednotnost elit ohrožovala jejich schopnost ovládat sociálně níže postavené. Pokud na Velké Moravě došlo ke střetu mezi dvěma kněžici, nastala právě ona krizová situace. Ve chvíli, kdy přibyl i vnější nepřítel, Maďaři, nemohla Velká Morava přežít, protože elity zřejmě neměly nikoho, kolem něhož by se dokázaly sjednotit. Podobné schéma, ovšem se šťastnějším koncem, vidíme naopak v Čechách po r. 1000, respektive v Uhrách a v Polsku o několik desítek let později – být se předpokládá, že si tyto rané státy prošly podobně jako Velká Morava strukturální krizí, kdy expanzivně-kořistnická fáze narazila na své limity a jejich redistribuční systém se údajně zhroutil, nepřítomnost vnějšího ohrožení, respektive existence legitimního dědice a jeho podpora zvnějšku umožnily, aby monarchie Přemyslovců, Piastovců a Arpádovců svou krizi přečkaly. Naopak

Velká Morava – vypůjčím-li si terminologii *Martina Wihody* (2010, 50) – přestala existovat jako *politické společenství*.

Diskusní příspěvek vznikl v rámci grantového projektu GA ČR P405/12/0625 (MMFH N. S. I.).

Literatura

- Earle, T. 2000:* Archeology, Property, and Prehistory. *Annual Review of Anthropology* 29, 39–60.
- Goldberg, E. J. 1995:* Popular Revolt, Dynastic Politics, and Aristocratic Factionalism in the Early Middle Ages: the Saxon Stellinga Reconsidered. *Speculum* 70, 467–501.
- Graus, F. 1951:* O vzniku feudalismu v českých zemích. *Český lid* 38, 252–255.
- Kurze, F. ed. 1891:* *Annales Fuldenses. Monumenta Germaniae historica Scriptorum rerum Germanicarum* 7. Hannover.
- Macháček, J. 2012:* Velkomoravský stát – kontroverze středoevropské medievistiky. *Archeologické rozhledy* 64, 775–787.
- Mauss, M. 1999:* Esej o daru, podobě a důvodech směny v archaických společnostech. Praha (poprvé vyšlo v *L'Année sociologique, Nouvelle série, Tome I, 1923–1924, Paris 1925*).
- Možný, I. 2009:* Proč tak snadno: některé rodinné důvody sametové revoluce. Praha.
- Pohl, W. 2006:* Staat und Herrschaft im Frühmittelalter: Überlegungen zum Forschungsstand. In: S. Airlie – W. Pohl – H. Reimitz Hrsg., *Staat im frühen Mittelalter*, Wien, 9–38.
- Wihoda, M. 2010:* Morava v době knížecí 906–1197. Praha.

Chiefdom or state?

Several notes on Jiří Macháček's article on the nature of power in Great Moravia

The discussion paper highlights certain methodological and methodical weaknesses in Jiří Macháček's article on the possible nature of the power arrangement in Great Moravia. The work demonstrates that Macháček does not pay adequate attention to considerations other than economic factors in assessing the nature of the social-power arrangement in Great Moravia. Moreover, the author uses Macháček's own criteria to point out that it would be difficult on their basis to regard any Early Medieval monarchy as a state. Finally, the author shows that certain basic facts that Macháček considers solid are actually revealed to be invalid when confronted with sources. The author understands the downfall of Great Moravia above all as a crisis of solidarity among the elite, evoked by dynastic strife.

English by *Zuzana Maritzová*